

Осмонова С.К.

**ҮЙ-БҮЛӨНҮН ЖАНА НИКЕНИН ФОРМАЛАРЫ
(XIX к. аягы – XX к. башы)
(түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча)**

Осмонова С.К.

**ФОРМЫ СЕМЬИ И БРАКА (конец XIX - начало XX вв.)
(по материалам южного Кыргызстана)**

S.K. Osmonova

**FORMS OF FAMILY AND MARRIAGE (late XIX - early XX centuries)
(according to southern Kyrgyzstan)**

УДК: 947.1/392.5 (575.2) (043.3)

Бул макалада Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздардын XIX к. аягы - XX к. башындагы үй-бүлөнүн жана никенин формалары жөнүндө кеңири каралды.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, салт, каада, той, ритуал, маданият, кудалашуу, калың.

В данной статье были рассмотрены формы семьи и заключение брака кыргызов, проживающих на юге Кыргызстана, которые относятся к концу XIX - началу XX вв.

Ключевые слова: семья, традиция, обычай, церемония, ритуал, культура, сватовство, выкуп.

This article discusses the forms of family and marriage of kyrgyz living in the South of Kyrgyzstan, which belong to the end of XIX - early XX centuries.

Key words: family, tradition, custom, ceremony, ritual, culture, matchmaking, ransom.

Кыргыздарда үй-бүлө мүчөлөрүнүн бардыгы үчүн үйлөнүү көптөн күткөн салтанат жана алардын турмушундагы эң маанилүү окуя болуп эсептелет. Үйлөнүү каадасына күйөө баланын жана колуктунун көп сандаган туугандары гана эмес алардын айылдаштары да активдүү катышышат.

Үй-бүлөнүн куралышына жана өнүгүшүнө негиз болгон никелешүү үйлөнүү салтынын негизги максаты болгон.

Болгон маалыматтар боюнча XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Кыргызстандын түштүк аймагында жашашкан кыргыздарда үй-бүлөнүн үстөмдүк кылуучу формасы болуп патриархалдык чоң үй-бүлө, башкача айтканда жакын туугандардын эки же үч муунунан турган жана саны жагынан бир нече ондогон адамдарга жеткен, жалпы чарба күткөн чоң жана ажырагыс үй-бүлөлөр болгон айгине. Кыргыздарда патриархалдык үй-бүлөлөрдүн болгону көптөгөн авторлор, анын ичинде: С.М. Абрамзон [1, 253-б.], А. Джумагулов [2, 14-18-бб.], К. Мамбеталиева [4, 81-85-бб.] тарабынан белгиленген.

Үй-бүлөнүн кызыкчылыктарын коомго алып чыгуу эркектердин улуусуна – үй ээсине таандык болгон. Күнүмдүк турмуштун маселелерин ата-энеси биргелешип чечишкен. Үй-бүлөнүн мүлкүнө бирге ээлик кылышкан мүчөлөрү өзүнүн жөндөмдүүлүктөрүнө жараша мал чарбасы, дыйканчылык жана аңчылык иштерин жүргүзүшкөн. Жашоого керектүү бар-

дык нерселерди өз чарбаларында колдору менен жасашкан. Мал чарбасынын жана дыйканчылыктын көп түрдүү азыктарды өз убагында жана толук кайра иштетип, пайдаланууга же сактоого даярдоо – үй-бүлөнүн бакубат жашоосуна аз эмес байланыштуу болгон. Жана бул жумуш негизинен аялдарга жүктөлчү.

Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздардын патриархалдык чоң үй-бүлөсү чарбалык жана коомдук функцияларды аткаруучу көп функциялуу социалдык топ болгон. Ошондой эле ал тукумду улоо жана балдарды тарбиялоо сыяктуу маанилүү функцияны да аткарган, анткени анын алкагында белгилүү өлчөмдө инсандык социализация жүргөн.

Ар бир үй-бүлөдө уулдун же кыздын турмуш курушу маанилүү окуя болгон. Кыргыздар үчүн туугандык ынтымак биринчи орунда тургандыктан, жаңы үй-бүлөнүн курулушуна кудалашкан эки тараптын тең бардык туугандары активдүү катышышкан.

Үй-бүлөнүн традициялуу көндүмдөрү анын мүчөлөрүнө белгилүү социалдык жүрүм-турумду таңуулаган. Жашы боюнча улуулата турмуш курушкан жана ар бири жашы жеткенде өзүнүн үй-бүлөсүн курууга милдеттүү болгон. Үй-бүлөсү жоктор эч кандай абройго ээ болбой, алардын абалы да аныкталган эмес. Үй-бүлөлүү эркек жана аял гана коомдогу абалды ээлеген.

Никеси жоктордун өзгөчө категориясына эки жыныстын тең жесир калган өкүлдөрү кирген жана алар үчүн байыркы салтка ылайык ар кандай үйлөнүү үрп-адаттарына катышууга чектөө, мисалы чачын өрүү жана колуктуну кийиндирүү сыяктуу, киргизилген. Бул болсо иликтөөгө алынган аймактагы кыргыздардын традициялуу ырым-жырымдары менен гана эмес, никеге карата кылымдар бою калыптанып калган үрп-адаттык мазмуну менен да түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын түштүгүндөгү кээ бир райондордо тарыхый маалыматына караганда, бул жерде левират салты – жесир калган аялды, айрыкча мурдагы никесинен балдары калган учурда, кайынисине күйөөгө берүү салты сакталган.

Ошол эле убакта, аялы өлгөн эркектин балдызына үйлөнүшүн тыюу салынчу (сорорат).

Изилденип жаткан аймакта жашаган кыргыздардын үй-бүлөлүк-нике мамилелеринин өнүгүшүндө ар

бири белгилүү бир урукка таандык экендигин сактоого мүмкүнчүлүк берүүчү уруктук экзогамияга чоң маани берилген. Бул аймакта жашашкан кыргыздарда нике тыйымдары өтө катуу сакталган. Экзогамдык эрежелерге ылайык кандаш карындаш-уруктун ортосундагы үйлөнүүгө тыюу салынган. Бул салтты аттап өтүү мүмкүн эмес болгон. Мындан тышкары жигиттер ата-энеси тандаган кызга гана үйлөнүүгө милдеттүү эле.

Үйлөнүүгө абдан олуттуу жана жоопкерчиликтүү карашып, тектүү жер менен кудалашууга аракет кылышкан. Негизинен, үй-бүлө тегине, даражасына жана социалдык абалына жараша ич ара: манап манаптар менен, бай байлар менен, кедей кедейлер менен журулган. Бирок, социалдык даражасы бир топко жогору турган адамдын кедейдин кызына да үйлөнүшү мүмкүн болгон. Тескерисинче, байлар кыздарын тексиз жерге күйөөгө өтө сейрек беришкен. Бул маселеде ата-эненин эркине “кыңк” этпей баш ийишкен. Кыргыздарда куда-сөөктүн: күйөөнүн жана келиндин ата-энелеринин ортосундагы мамиле ичкиликтердин аң-сезиминен бекем орун алган өтө сыйлуу жана көңүлүн алуучу мамиле болгон – «куда миң жылдык», бул болсо кыргыздардын жаш жубайлардын никелешүүсүнө социалдык чоң маани бергендиктерин далилдейт. Ал тургай начар мамиледе болушкан учурда да бири-биринин колдоосуна - «Куданын жаманын суу кечирет», башкача айтканда күйөө же келин тараптан туугандардын жардамына таяна алышкан.

Каралып жаткан мезгилдин ичинде эки тараптан тең ата-энелердин алдын-ала макулдугу менен түзүлгөн никелешүүнүн ар түрдүү формалары: али төрөлө элек балдары жөнүндө өз ара келишим – «бел куда» кээ бир аймактарда «белдегини кудалоо»; бешиктеги балдары боюнча келишим – «бешик куда» «бешик кетти», «бешиктеш куда»; наристе балдарга келишим – «баш байлоо», «кешиктеш куда»; чоңоё башташкан балдарга келишим – «кудалашып коюу», ошондой эле нике жашына жеткендеги келишим – «кудалашуу», бар болгон.

Төрөлө элек балдарын үйлөндүрүүгө келишим түзүү салты кеңири тараган. Кудалар балдары: болочок күйөө жана колукту, төрөлгөнгө чейин аларды үйлөндүрүүнү макулдашышканы алардын тагдырын эненин ичинде жатышканда эле чечип койгонун билдирет. Мындай келишим бизге белгилүү болгондой «бел куда», айрым райондордо «белдегини кудалоо» деп аталган. Мындай туугандашууга бири-бирине берилген достор жана жакшы мамиледеги адамдар, коңшулар кызыкдар болушкан. Ошондой эле алар бири-бирине жат, бирок оор мезгилде жардамга кол сунушкан адамдар да болушу мүмкүн эле. Келишимди «түбөлүккө кудалашууга» берген анттары менен бекемдешкен.

Баткен облусунун айрым айылдарында кудалашуу жөнүндө келишим «сөз бериш», «лабз алдык», «лабз алуу» сыяктуу ант берүү менен бекемделген. «Кудалар кудайды ортого салышып ант беришкен». Бул аймакта, жергиликтүү түшүнүк боюнча «куда»

деген сөз «кудай» дегенди билдирет, ошондуктан бул келишим чоң күчкө ээ болгон.

Балдарды кичинекей кездеринен эле ата-энелери тарабынан антташуунун духунда тарбиялашкан. Алардын ой-пикирлери эске алынбаган. Эки тараптын тең кудалашууга болгон кызыкчылыктары алардын бири-бири менен болгон жакшы мамилелерин колдоонуу жана өмүр бою сактап калууну көздөгөн. Эгерде эки үй-бүлөдө тең уул балдар төрөлүп калса, анда аларды «анттуу дос», «акыреттүү дос» кылышкан.

Никелешүүнүн ушуга окшош формалары Кыргызстандын түштүгүндө гана эмес Кыргызстандын башка аймактарында, анын ичинде түндүк кыргыздарда да тарагандыгы С.М. Абрамзондун [1, 239-б.], А.С. Кочкуновдун [3, 137-151-бб.].

Наристе балдарын үйлөндүрүү боюнча алдын ала түзүлгөн келишим – «кудалашуу» бир топ кеңири таркаган, ал эми калыңдын өлчөмү жана аны төлөөнүн шарттары жөнүндө акыркы чечим туугандашкан эки тараптын андан аркы мамилелешүү процессинде кабыл алынган.

С.М. Абрамзон жазгандай, «алар (балдарын бешиктеги кезинде кудалашкан «бел-куда» жана «бешик-кудалар») калың берип кудалашууга эч кандай жакындыктары жок болсо да, болочок жубайлардын ата-энелеринин келишиминин натыйжасы жана эң байыркы нике институттарына тиешелүү экендиктерин белгилөөгө болот» [1, 238-239-бб.]. «Бел куда» жана «бешик куда» калың төлөнгөн кудалоонун алгачкы башталышы деп эсептөөгө мүмкүн.

Бешикте жаткан балдарын кудалоо алардын ата-энелеринин ортосундагы мамилелердин жаралышын шарттаган. Ата-энелер гана балдарына жуп болуучу баланы аны ден соолугун жана өздөрүнүн абалын эске алуу менен тандашкан. Эң башкысы, эки үй-бүлөнүн өз ара ынтымакта болушу эле.

Салтка ылайык, болочок күйөөнүн ата-энеси колукту болуучу кичинекей кыздын кулагына күмүш сөйкө тагышкан, бул салт «сырга салды» деп аталган. Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарда XIX кылымдын акырында жана XX кылымдын башында Борбордук Азиянын башка элдериндей эле күмүш өтө бааланган. Күмүш дарылык касиеттерге ээ жана ал кыз баланын дени сак, жана күчтүү болуп чоңоюшуна жардам берет, кийин эне болгонунда уруунун тукумун улоочу дени сак балдарды төрөйт деген түшүнүк жашаган [5, 31-б.]. Ошондуктан, кыргыздарда алтын сыяктуу асыл таштарга караганда күмүш жогору бааланган.

Ошентип, жаңы төрөлгөн кызды балдарына энчилеп коюшкан салт «бешик куда» балдар нике жашына жеткенде алар бири-бирине жагаар-жакпашына карабастан үйлөндүрүшкөн.

Айрым кыштактарда «Бешик куданы» «бешикте белгилешти» деп аташкан, ал эми коңшулаш өзбектерге жакын жашаган айылдарда, аталаган элдерден өткөн диалекти - «бешик кетти», башкача айтканда кыз кичинекей кезинен эле башка үй-бүлөгө таандык экендигин билдирет. Бул жөнүндө айылдаштарынын

баарына, ал тургай ал коңшу айылдагыларга да маалым болгон. Эми ага куда түшкөнү эч ким келе алган эмес, баары аны «эгаси бар кыз» деп аташкан. Мындай учурда калың көп өлчөмдө – 50 же 100 кой, же «бир короо кой» төлөнгөн, мындан тышкары ар бир майрамдарда же өзгөчө учурларда эркек бала тараптан белектер, анын ичинде пахтадан колго токулган кездемеден тигилген көйнөктөр “крептишин”, “атлас” 2иляс сандип” жана жоолуктар “даки оромол”, “паран оромол” тартууланган. Кыз чоңойгонго чейин калың толук төлөнүп бүткөн. Бешик кудалар, болочок жубайлардын ата-эзелери, бири-бирине «куда», «кудагый» деп кайрылышкан. Кудалардын ниет-тилектери бардык туугандарга, айылдаштарына жана коңшуларына дайын болгон. [6, 117-121-бб.].

Качан кыз 10-12 жашка чыкканда кудалар белек-бечкектери менен анын ата-энесине келишип, ортодогу келишимди бекемдеп кетишет. Кудалардын мындай келим-кетими кыз бойго жеткенге чейин (15-16 жаш) жыл сайын кайталанып турган. Бул салт үйлөнүү үрп-адаттарынын циклине түздөн-түз кирүү менен кудаланган балдар нике жашына жеткенде өткөрүлүүчү үйлөнүү салтанатынын башталышы болгон.

Бирок, изилдөөгө алынган аймакта жаш балдардын башын байлоо жалпыга таандык норма болуп эсептелбеген жана өзүнүн салттуулугу жана чарбалык-тиричилик калыптар менен органикалык байланышына карабастан ал практикада аз колдонула баштап, акырындык менен жоюлган. Ал эми үйлөндүрүү маселеси жаштардын нике жашына жеткенде гана козголгон.

Ошентип, Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарда жашы жете элек балдарды үйлөндүрүүгө алдын ала убадалашуу келишимин түзүү өзүнчө өзгөчөлүккө ээ болгон, б.а. келишим алгач «сырга салды» ырым-жырымын милдеттүү өткөрүү жана балдары нике жашына жеткенде сөзсүз үйлөндүрүү шарт болгон.

Жогоруда саналып өткөндөй, никелешүү куда-лоо жолу аркылуу гана ишке ашкан, ал эми «ала качуу» аркылуу үйлөнүү мүмкүн эмес деп эсептелген. Шарияттын укуктук нормалары «ала качууга» тыюу салган.

Ошентип, башка аймактагы кыргыздардан айырмаланып, Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарда «ала качуу» никеге туруунун бир формасы катары эсептелбейт.

Түндүк кыргыздарда «ала качуу» салты да кездешкен [1, 245-б.], бирок жетишээрлик сейрек түрдө, кызга кардал болгондун калың төлөөгө каражаты жетишпесе, ал адегенде азыраак төлөп, андан кийин колуктунун макулдугу менен ала качып кеткен. Андан кийин анын атасы кыздын атасына барып, уулунун бул иши үчүн кечирим суроого милдеттүү болгон. Бул «алдына түшүү» деп аталган. Эки тараптын келишүүсүнөн кийин кыздын энеси күйөө баланын ата-энесинин үйүнө жөнөгөн. Ал өзү менен кошо кызынын себин ала келген. Мындан тышкары, Чүй өрөөнүндө жашашкан кыргыздарда [2, 34-42-

бб.] күйөө бала өзүнүн туугандары алдуу-күчтүү болуп, аны колдой ала турган, же кыздын ата-энеси алардын үйлөнүүсүнө каршы чыкканда гана кызды ала качуу тобокелчилдигине бел байлаган. Ала качуу, эрежеге ылайык, колуктунун макулдугу менен жасалган.

Изилдөөгө алынган аймакта кыргыздардын турмуш-тиричилигинде кеңири таркаган түпкүлүгү динге байланыштуу болгон эски салттардай эле көп аялдуулук да кездешип, ал Исламдан колдоо тапкан. Түндүк аймагындагы кыргыздардан айырмаланып Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарда мусулман дини терең тамырлаган жана анын догмалары жана укуктук нормалары анын чөйрөсүндө терең сиңген. Мындан тышкары, патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелердин убагында көп аялдуулук бардык башкаруу жана баш ийүү системасында табигый көрүнүш болгон. Бирок, көп аял алуу калың төлөөгө мүмкүнчүлүгү бар байлардын гана колунан келген. Маалыматка ылайык, Кыргызстандын түштүгүндөгү айрым айылдарында бай адамдар колуктунун ата-энесине калың ордуна бир короо кой тартуулашкан.

Полигамия бай жана манапчылыктын социалдык тажрыйбасы жана идеологиясы менен өтө тыгыз байланышта болгондуктан, жакынкы мезгилге чейин эле көп аялдуулук бир топ кеңири жайылган. Кээ бир айылдарда байлар өздөрүнө аялдыкка жаш кыздарды, алардын ичинде 12 жаштагы кыз да болгон, тандашкан. Аялдыкка ала турган кыздын калыңынын эсебинен анын ата-энесине бир короо кой айдап барып берген. Нике окулган кудалоодон алты айдан кийин кызды үйүнө алып кеткен. Уруулук принциптерге ылайык ар бир эркек укум-тукумун көбөйтүүгө аракеттенишкен, анткени уул балдар тукумду уласа, кыздар уруулар ортосундагы байланышты бекемдешкен. Мындай учурда көп аялдуулуктун биринчи себеби биринчи аялынын төрөбөстүгү себеп болгон.

Ошондой эле эже-сиңдинин балдарынын ортосундагы никелешүү да көп кездешкен [7, 252-б.]. Мисалы, эжесинин уулу сиңдисинин кызына үйлөнөт, ошентип туугандык мамилелерден тышкары кудалык мамилелер да жаралат, анткени аталаш туугандар кайрадан туугандашат. Мындай никелер алыстап баратышкан туугандарды кайрадан жакындаштырат деген түшүнүктө болушкан, анткени аялдар башка урууга бүлө болуп кетишсе, каттоолору азая баштайт, ошондуктан, туугандары менен байланышы үзүлбөсүн деп кайрадан туугандашууга аракеттенишет. Мындай никелерге терс мамиле жок болгон, тескерисинче колдоого алынган.

Ошондой эле, күйөөсү өлгөн аялдын бир тууган кайнисине турмушка чыгуусу да ичкиликтерде салт катары орун алган. Мисалы, эгерде улуу агасы каза болсо, жакшы келинди, анын үстүнө агадан калган балдарды колдон чыгарбоо үчүн ата-эне кичүү уулун жесир келинине үйлөндүрүшкөн.

Мындан тышкары, Кыргызстандын алыскы райондорунда жашашкан кыргыздар менен никелешүүгө да тыюу салуулар болгон. Жергиликтүү элдин түшү-

нүгү боюнча «өзүнүн суусун ичкен кыз жакшы көгөрөт». Ошондуктан, бир аймакта жашашкан башка элдердин өкүлдөрү – өзбек же тажик менен никелешүүгө тоскоолдук болгон эмес.

Ушундай жол менен никелешүүнүн жогоруда саналып өткөн формаларынын байыркы тамырына ээ болот. Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарында таркаган үйлөнүүнүн салттуу үрп-адаттары ХХ кылымдын биринчи жарым жылдыгына чейин улантылган. Бул талаа этнографиялык изилдөөлөр, бала чактарында өздөрүнүн ата-энелеринен уккан эскермелерди эстерине түйүп жүрүшкөн маалымат берүүчүлөр менен маек аркылуу бекемделет.

Жогоруда саналып өткөндөрдөн төмөнкүдөй бүтүм чыгарса болот: изилдөөгө алынган аймактарда натуралдык чарба жүргүзүүчү кыргыздарда өздөрүнүн чарбалык, коомдук жана тарбиялык ролдорунан келип чыккан көп функционалдуу милдеттерине ээ чоң патриархалдык үй-бүлө үстөмдүк кылган.

Коомдо никенин анын мүчөсүнүн белгилүү бир урукка таандыгын аныктаган экзогамдык нормалары басымдуу болгон.

Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздар үчүн Борбордук Азия жана Казакстан, ошондой эле Сибир аймактарында бир кыйла мурдагы, XIX кылымда орун алган «бел куда» жана «бешик куда» сыяктуу төрөлө элек балдардын ата-энелеринин алдын-ала келишими никенин салттуу формалары болуп саналган.

Мындан тышкары, башка аймактарга салыштырмалуу, никенин «ала качуу» сыяктуу формасы аларда тыюу салынган.

Талаа изилдөөлөрүндө Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздарында никелешүүнүн түрдүү формалары болгону аныкталды. Алардын ичинде белгилүү бир өлчөмдө салттуу болуп эсептелген

левират өзгөчө формага ээ болот. Мындан тышкары, коомчулукта кеңири жактырууга жана артыкчылыкка ээ болгон бөлөлөрдүн никеси да кеңири таркаган. Мусулман динине таянган көп аялдуулук көрүнүшү кеңири тараса да, байлар гана көп аял алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан, бул учурда алар биринчи аялындай эле экинчи аялына да бардык үйлөнүү үрп-адаттарын жасоо менен үйлөнүшкөн.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - 480.
2. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины [Текст] / А.Джумагулов. - Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960. - С. 96.
3. Кочкунов А.С. Традиционная свадьба у киргизов (Структура и некоторые вопросы семантики обрядовых ритуалов) [Текст] / А.С. Кочкунов // Вопросы истории Кыргызстана. - Бишкек, 2012. - №4. - С. 137-151.
4. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии [Текст] / К.Мамбеталиева. - Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. - С. 123.
5. Осмонова С.К. Традиционные свадебные обряды киргизов юго-запада Ферганской долины (конец XIX-начало XX вв.). [Текст] / С.К. Осмонова. - Ош, 2015. - С. 208.
6. Осмонова С.К. Традиционные обряды и обычаи, свадьбы киргизов, живших на юго-западе Кыргызстана (XIX-XX вв.) / [Текст] / С.К. Осмонова // ОшМУ жарчысы. - Ош, 2012. - №2. - С. 117-121.
7. Осмонова С.К. Договор о браке малолетних детей (бел куда, бешик куда) киргизов юго-запада Ферганы (конец XIX - начало XX вв.) [Текст] / С.К. Осмонова // Мат. респ. науч. конф., посвященный 80-летию профессора С.А. Аттокурова. - Бишкек, 2013. - С. 252-258.

Рецензент: д.и.н., профессор Абытов Б.К.